

Lotte Jensen

Heldenverering in Nederland

Wie zijn vandaag de dag de helden van Nederland? Deze vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden, maar een begin van een antwoord vinden we in de uitslag van de verkiezing van de Grootste Nederlander aller tijden uit 2004. Zo luidde de uitslag:

- 1) Pim Fortuyn
- 2) Willem van Oranje
- 3) Willem Drees
- 4) Antoni van Leeuwenhoek
- 5) Desiderius Erasmus
- 6) Johan Cruijff
- 7) Michiel de Ruyter
- 8) Anne Frank
- 9) Rembrandt van Rijn
- 10) Vincent van Gogh

Het eindresultaat werd door velen onthutsend gevonden: hoe was het mogelijk dat Pim Fortuyn op de eerste plaats was beland, terwijl Willem van Oranje het moest doen met een tweede plek? Commotie was er ook rondom de nationaliteit van Anne Frank: was zij niet Duitse van geboorte? Hoorde zij dan wel thuis op deze lijst? En wat deed een voetballer, Johan Cruijff, eigenlijk in de top tien?

Hoe triviaal deze verkiezing van de grootste Nederlander ook mag lijken, in de kern bevat zij alle elementen die typerend zijn voor heldenverering in het algemeen. Ten eerste hangt om helden vaak een waas van politieke controverse. Helden zijn vaak personen die een bepaald politiek ideaal vertegenwoordigen of om politieke redenen zijn omgebracht. Denk aan internationale grootheden als Mandela, Obama, Che Guevara en Ghandi. Op de Nederlandse lijst valt Willem van Oranje beslist in de categorie 'politieke held': hij vertegenwoordigde het ideaal van gewetensvrijheid en werd om politieke redenen omgebracht. Ook Pim Fortuyn behoort – hoe controversieel zijn uitverkiezing ook was – tot deze groep. Voor sommigen was hij een held, omdat hij zich tegen het Haagse establishment keerde. Dat hij vermoord werd, deed zijn ster alleen maar verder rijzen. Ten tweede zijn heldenverering en nationale identiteit nauw met elkaar verbonden. Veel personen staan op deze lijst omdat ze vermeende Nederlandse eigenschappen zouden bezitten, zoals vrijheidsliefde (Willem van Oranje), tole-

rantie (Erasmus) en eenvoud (Cruijff). Ten derde behoren vrouwelijke helden tot een minderheid slechts één staat er op deze lijst. Dat komt doordat we heldendom associëren met gedrag en daden die als typisch mannelijk worden beschouwd. Als we denken aan grote helden, dan denken we vooral aan krijgs-helden, zeehelden, staatsmannen en wetenschappers en dat zijn domeinen die, tot op de dag vandaag, door mannen gedomineerd worden. Een laatste observatie: heldendom is tijdgebonden en veranderlijk. Als we een zelfde soort verkiezing aan het begin van de negentiende eeuw zouden hebben gehouden, dan zou de uitslag er beslist anders hebben uitgezien. Hoge noteringen zouden er zijn voor Albrecht Beilinc, Jan van Speijk en Kenau Hasselaar, maar hoeveel mensen kennen deze historische figuren nu nog? Hooguit een handjevol historici en neerlandici.

Tegenwoordig hebben we niet zoveel op met nationale heldenverering. Na de Tweede Wereldoorlog is heldenverering in een dubieus daglicht komen te staan, doordat we ons bewust zijn geworden van de gevaarlijke uitwassen ervan. Ook het 'polderdenken' en het kleinschalige karakter van de Nederlandse samenleving lijken een heroïsche cultuur in de weg te staan. We zijn dan ook geneigd de verkiezing van de grootste Nederlander af te doen als een exotische uitwas van onze hedendaagse *Idols*-cultuur. Elke dag worden er wel nieuwe sterren geboren op televisie.

Toch lijkt de vaderlandse held terug van weggeweest in het publieke domein. Want behalve de verkiezing van de grootste Nederlander waren er nog meer publieksactiviteiten. Zo trokken bezoekers in 2006 massaal naar het theater om de musical *Rembrandt* te zien en in 2007 werden tal van evenementen georganiseerd om de vierhonderdste geboortedag van Michiel de Ruyter te herdenken. Verder heeft zich een explosie aan nieuwe canons voorgedaan: nationale en regionale heldengalerijen zijn als paddenstoelen uit de grond geschoten. Iedere zichzelf respecterende provincie of stad heeft tegenwoordig een eigen canon van historische personen en gebeurtenissen. Het thema fascineert kennelijk veel mensen en voorziet in een behoefte.

Voor het ontstaan van nationale heldenverering moeten we terug naar de negentiende eeuw. Hoewel ook in de eeuwen daarvoor al helden werden vereerd, neemt de bejubeling van nationale helden in de negentiende eeuw exponentieel toe.¹ Voor de Nederlandse context is het jaartal 1798 cruciaal: toen werd de eerste grondwet ingevoerd, ofwel de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk.

¹ Voor een Europees overzicht over negentiende-eeuwse heldenverering, zie: *Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Herausgegeben von Monika Flacke* (München/Berlijn 1998). Daarin is ook een bijdrage van Henk Slechte opgenomen met de vijf meest herdachte helden in het negentiende-eeuwse Nederland (223-247). Zie voor de Nederlandse situatie ook: Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).

Nederland werd daarmee formeel een moderne eenheidsstaat. De staat begon zichzelf vanaf dat moment als de belichaming van een nationale identiteit te zien en daar hoorde een roemrijk verleden bij.

Met name de Franse Tijd heeft de nationale heldenverering een belangrijke impuls gegeven. Tussen 1806 en 1813 stond Nederland formeel onder Frans gezag. Van 1806 tot 1810 zwaaide koning Lodewijk Napoleon, een broer van Napoleon Bonaparte, de scepter. In juli 1810 moest hij aftreden en werd het land ingelijfd door de Fransen. Tussen 1810 en 1813 was het land formeel onderdeel van het Franse keizerrijk. Hoewel historici er doorgaans van uitgaan dat het Nederlandse volk zich nauwelijks verzette tegen de Franse bezetters,² laat de literatuur uit deze tijd een geheel ander geluid horen. Bekende schrijvers als J.F. Helmers, H. Tollens, J. Kinker en C. Loots keerden zich onomwonden tegen de Fransen en riepen hun medeburgers op tot verzet. Maar ook minder bekende auteurs lieten hun stem horen, zoals A. Loosjes, M. Westerman, C. van der Vijver, C. van Marle en A. Simons. Uit recent onderzoek is gebleken dat de hoeveelheid 'verzetsliteratuur' veel omvangrijker was dan tot nu toe verondersteld werd.³

Twee thema's domineren in het werk van deze verzetsauteurs: de Nederlandse taal en de vaderlandse geschiedenis. Beide werden als een bindmiddel van de natie beschouwd. De taal vormde als het ware de ziel, het kloppende hart van de natie. In zijn gedicht *De Hollandse taal* maakte Cornelis Loots duidelijk dat de moedertaal het kernelement van de vaderlandse identiteit vormde: wie zijn taal in ere hield, bewaakte ook het heil van de natie. Hij droeg het gedicht eind 1810 voor in verschillende letterkundige genootschappen en riep ook zijn collega-dichters op tot verzet:

Op, Neêrlands zonen! Op dan, helden!
Met wapenen van vernuft omgord;
Gij, die nog nooit in lettervelden,
Voor sterker' vijand schoot te kort:
O, HELMERS! KINKER! op, o koren
Van barden! doet den veldkreet hooren!

² Een uitzondering vormt het werk van Johan Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1808-1813)* (Amsterdam 2000).

³ Lotte Jensen, 'Verzetsliteratuur en nationale identiteit, 1806-1813', in: Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijssen en Tom Sintobin (eds.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum 2010) 117-134.

Op, TOLLENS, steek de krijgstrompet:
Een' strijd, zoo groots als deez' begonnen,
Is meer dan half dien strijd gewonnen,
Is reeds de kroon op 't hoofd gezet.⁴

Loots stelde dat dichters de morele plicht hadden zich tegen de vijand te keren en dat zij een uiterst krachtig wapen in handen hadden: de literatuur.

Ook de geschiedenis was een belangrijk thema in de verzetsliteratuur. Een gedeeld, roemrijk verleden verhoogde immers het vaderlandse bewustzijn en daarmee het gevoel van onderlinge verbondenheid. Het bekendste verzetsgedicht is *De Hollandsche natie* (1812) van de Amsterdamse dichter Jan Fredrik Helmers. In dit ruim drieduizend verzen tellende gedicht bezingt Helmers alle hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis. Met veel gevoel voor retoriek betoogt hij dat geen ander volk een roemrijker verleden heeft dan het Nederlandse. Een stoet aan helden passeert de revue om die bewering te staven, onder wie Michiel de Ruyter, Willem van Oranje, Abel Tasman, Joost van den Vondel, Herman Boerhave, Hugo de Groot en Christiaan Huygens. Geen dapperder, artistieker en ondernemender volk dan het Nederlandse, zo luidde de boodschap. Helmers was er zozeer op gebrand een eenheidsgevoel uit te dragen, dat hij zelfs twee aartsvijanden uit het verleden, prins Maurits en Van Oldenbarnevelt, gebroederlijk naast elkaar liet plaatsnemen in het 'zalig zielenwoud'.

De bejubeling van het vaderland nam een nog hogere vlucht toen het land in 1813 weer onafhankelijk werd. In tal van gelegenheidsgedichten en lierzangen werd de komst van koning Willem I begroet. Zijn heldenstatus groeide rap, zoals blijkt uit deze lofzang uit de *Liederen voor en door Vrienden van Vrijheid, Vaderland en Oranje* (1814):

Wij willen voor Oranje leven,
Hij is de steun van 't vaderland;
Hij heeft ons van den dwang ontheven,
Hij is de kracht van d'eendragtsband.
Hij is uit Neêrlands bloed geboren;
Hij is in Holland opgevoed;

⁴ Cornelis Loots, *Gedichten 4* (Amsterdam 1816-1817) 80.

Hij is tot Vorst door ons verkoren;
Hij kent de kracht van 't Hollandsch bloed.⁵

Overal doken parallellen op met die andere Vader des Vaderlands: Willem van Oranje. In toneelstukken over de vaderlandse geschiedenis werd de jonge koning op één lijn gesteld met de opstandsleider uit de Tachtigjarige Oorlog. Moeiteloos werden de patriotse en Franse breuken in de vaderlandse geschiedenis uit het collectieve geheugen gewist en vervangen door een Oranjegekleurde visie op het verleden.

De jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) laten een explosieve toename van vaderlandslievende literatuur zien. Het wermelde van de gedichten en verhalen over vaderlandse helden en roemrijke episodes uit het vaderlandse verleden. In iedere almanak stond wel een portret van een beroemde voorouder, elke dichtbundel telde standaard meerdere lofzangen op een vaderlandse held of heldin. Vaderlandsliefde en heldenverering behoorden in feite tot de habitus van iedere schrijver in deze periode.

Deze alomtegenwoordige cultivering van het nationale verleden bereikte een hoogtepunt in 1830, toen de Belgische Opstand uitbrak. Opnieuw moest de natie haar veerkracht bewijzen, opnieuw stond de toekomst op het spel. 'Het regende, ja 't hagelde gedichten', zoals Jacob van Lennep het treffend verwoordde.⁶ Met name één man werd naar voren geschoven als het nieuwe boegbeeld van de natie: Jan van Speijk (1802-1831). Zijn ster steeg in korte tijd naar ongekende hoogte, omdat hij zijn kannoneerboot op 5 februari 1831 in de haven van Antwerpen had laten ontploffen. Hij wilde zo voorkomen dat hij in handen van de Belgische vijand zou vallen. Deze daad van zelfopoffering werd tot mythische proporties opgeblazen en alom bejubeld. De Rotterdamse dichter Adriaan van der Hoop wijdde bijvoorbeeld een 'vaderlandse romance' aan Van Speijk en stelde hem op één lijn met de grote zeehelden van weleer:

God dank! Nog vloeit het Hollandsch bloed
Den Zeeman onbesmet door de aderen;
Nog tooit hem de onverwinbre moed,
Die 't sieraad was der vroomen vaderen:

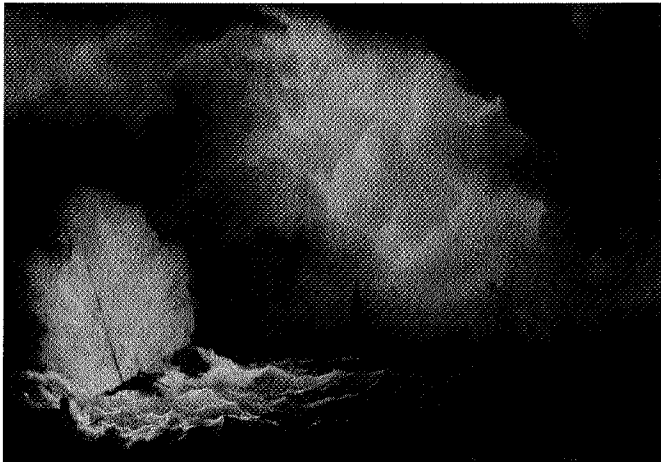
⁵ Geciteerd in: E.J. Krol, "Verdienste blinkt op Neêrlands troon". Gelegenheidsgedichten rond de komst van koning Willem I'. *De negentiende eeuw* 23 (1999) 1, 23-35, aldaar 23.

⁶ Geciteerd in: Peter van Zonneveld, 'De Belgische Opstand en de Nederlandse literatuur'. *De negentiende eeuw* 5 (1981) 4, 200-213, aldaar 201.

Nog is hij door zijn leeuwenaar

DE RUITER, TROMP EN ZOUTMAN waard!⁷

Rondom Van Speijk ontstond een ware cultus met idolotrische trekken. Er werden tal van lierzangen, gedenkplaten, borden, munten, herinneringsbekers en prenten geproduceerd. In Egmond aan Zee werd zelfs de plaatselijke vuurtoren tot nationaal gedenkmonument voor Jan van Speijk omgedoopt.⁸

De ontploffing voor Antwerpen van kanonneerboot nr 2 onder commando van Jan van Speijk, 5 februari 1831. Schilderij van Martinus Schouman (1832).

Na 1840 nam de verering van Van Speijk snel af en raakte hij in de vergetelheid. De verheerlijking van het vaderlandse verleden ging intussen lustig door, in schilderstukken, standbeelden, papieren monumenten (edities), proza en poëzie. Maar gelijktijdig doken er vanaf de jaren 1850-1860 ook steeds meer kritische geluiden op. Heftige kritiek kwam er bijvoorbeeld van Multatuli op de gang van zaken in de koloniën. Tegenover de eenzijdige bejubeling van de Nederlandse grootheid plaatste hij een heel ander zelfbeeld. *De Hollandsche*

⁷ Adriaan van der Hoop Jr., *De kanonneerboot; Vaderlandsche Romance* (Rotterdam 1831) 5.

⁸ Zie voor de cultus rondom Van Speijk: Frits Rovers, *'Dan liever de lucht in!' Jan van Speijk en de Belgische Opstand* (Hilversum 2000).

natie viel definitief uit de gratie, mede omdat Helmers het koloniale verleden van Nederland al te eenzijdig bejubelde: hoe durfde hij te schrijven dat er geen vuiltje bloed aan Neêrlands handen kleeft? Ook historici namen een steeds kritischere houding aan. IJverig doken ze de archieven in om na te gaan wat er nu eigenlijk klopte van al die mythes rondom beroemde voorouders. Al snel vielen Albrecht Beilinc en Kenau Hasselaar van hun sokkel. Feit en fictie werden zorgvuldig ontrafeld, de heldenverhalen werden van hun mythische proporties ontdaan.

Dan hadden fictieve helden het gemakkelijker. Zij waren volledig verzonnen en niet terug te voeren op bestaande personen. Ook van dit type helden werden er heel wat geboren vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw. Denk bijvoorbeeld aan Sara Burgerhart (uit de gelijknamige briefroman van Betje Wolff en Aagje Deken uit 1782) of Maurits Lijnslager (uit de vaderlandshistorische roman van Adriaan Loosjes uit 1808). Zij hadden weliswaar geen grote wapenfeiten op hun naam staan, maar ze blonken wel uit in oprechtheid, deugzaamheid en vaderlandsliefde. Omdat het gewone burgers waren, konden de lezers zich eenvoudig met hen identificeren. En, nog een belangrijk voordeel: het was niet mogelijk deze oer-Nederlanders te 'debunkten', want ze bestonden slechts op papier.

Dat wil echter niet zeggen dat feit en fictie in dit geval wél zonneklaar van elkaar te scheiden waren. Integendeel. Het doel van de schrijvers was immers wel degelijk om effect te sorteren in de maatschappij. De boodschap luidde dat iedere burger zelf een Sara of Maurits moest worden: lezers dienden zich te spiegelen aan deze deughelden. Adriaan Loosjes wond er geen doekjes om: hij zag het liefst overal kopietjes van Maurits rondlopen. Voor hem was dat geen fictie, maar een reële optie. Hij was ervan overtuigd dat de Nederlandse volksaard na de bevrijding van de Fransen opnieuw tot volle wasdom zou komen. Zijn boek zou dan volstrekt overbodig worden, want het land zou in dat geval bevolkt zijn met ware Nederlanders: 'Van den uitheemschen smaak tot in den grond genezen / Zal elk zijn levend beeld, zal een MAURITS wezen.'⁹ Fictieve of niet-fictieve helden: het onderscheid bestaat eigenlijk niet. Elke held bestaat bij de gratie van fictie.

Lotte Jensen (1972) is universitair docent Oudere Nederlandse Letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2008 verscheen van haar bij Uitgeverij Vantilt De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw.

⁹ A. Loosjes, *Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de 17e eeuw* dl 1 (Tweede druk: Amsterdam 1814) viii.